

دسته‌بندی نموداری درون‌مایه سوره‌های قرآن از فاتحه تا توبه

سید خلیل کوهی^۱

چکیده

سوره‌های قرآن فصل‌های جداگانه‌ای است که هر کدام درون‌مایه‌های متفاوت و گاهی مشابه دارد. هر سوره را می‌توان فصل‌های دانست که عنوان‌های متفاوتی در آن، جا گرفته باشد؛ اما جستارهای مطرح ده در سوره، به‌گونه‌ای با همدیگر مرتبط است. برای نمونه سوره بقره در نخست به پنج بخش، تقسیمات آدم‌ها از دید پرستش، ارج بندگی، پاسخ و حقیقت بندگی، شمولیت پرستش در بندگی، فروتنی کردن بنیاد بندگی تقسیم ده است که هر کدام از عنوان‌ها به زیرمجموعه‌های کوچک‌تر دیگری بخش شده است. ازجمله سوره‌های قرآن نه سوره از نخست تا نهم بنا به چیدمان مصحف در این نوشتار مورد بررسی قرار گرفته است. از این سوره‌های نه‌گانه، سه سوره فاتحه، انعام و اعراف مکی و دیگر سوره‌ها مدنی است. در سوره مکی بخش باورها و داستان‌های پیامبران شماری از آیات را به خود اختصاص داده و در سوره‌های مدنی، دستورهای جایگاه نخست را دارد. نام سوره‌ها بیشتر برگرفته از درون‌مایه‌ها داخل سوره‌ها است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، سوره‌ها، درون‌مایه‌ها، دسته‌بندی، نموداری

۱. استاد دانشکده شرعیات دانشگاه بامیان، بامیان افغانستان.

ایمیل: kohl_khalil23@yahoo.com

مقدمه

قرآن کریم در ظرف بیست و سه سال برای راهنمایی آدمی به پیامبر اسلام (ص) نازل شده است. قرآن سخن خدایی است که لفظاً و معنا از سوی او فرستاده شده است. هیچ بشری نمی‌تواند همانند قرآن کتاب، سوره یا حتی دسته واژه‌ای بیاورد. از دید ادبی روش نوشتاری قرآن پراکنده است؛ یعنی جستارهای گوناگون و متفاوت را به گونه‌ای در یک آیه دسته‌بندی کرده است که گویا همه آن جستارها، یک جستار است و دارد به هسته یکدست واژه برمی‌گردد؛ روش قرآن قابل دنباله‌روی و پیروی نیست که نویسندگان بتوانند از آن پیروی کنند.

درون مایه‌ها قرآن دستورات و فرمایش آیینی الهی است که با بیانی، لمح‌های از گذشته بشریت مخصوصاً پیامبران الهی، سرگذشت مردمان گذشته، درخشش‌های دانشورانه، سیاسی، مردمی، اقتصادی و دیگر بخش‌ها گره خورده است. پراکندگی‌های ظاهری قرآن سبب شده که قرآن از کتاب‌های بشری جدا شود و خوانندگان این کتاب بتوانند تمایز میان نوشتار قرآنی و نوشتار بشری را درک کنند. انگیزه این نوشتار این است که درون مایه‌های سوره‌ها دسته‌بندی شده و راه را برای بیرون آوردن آیه یا درون مایه‌ای از قرآن و آمیزه آن با درون مایه یا آیه همانند در سوره مشخص یا سوره‌های همانند هموار نماید؛ برای نمونه اگر کسی دنبال داستان حضرت آدم و حوا باشد، می‌تواند با به‌کارگیری درون مایه‌های سوره‌ها و نشانی آن‌ها درون مایه‌های پیوسته به داستان ذکر شده را در سوره‌های قرآن به آسانی و به صورت دستمایه‌ای جمع‌آوری کرده و به آن دست یابد.

قابل ذکر است که این پیش‌نویس نوآوری نیست که با این خامه به وجود آمده باشد، در سده نوین میلادی نویسندگانی در کشورهای عربی و ایران تلاش کرده‌اند دسته‌بندی‌های متفاوتی از درون مایه‌های قرآن بر پایه نموداری پیشنهاد کنند که بخشی از آن دسته واژه‌های انباشته، نمودارهای فهم آیه، کتاب‌های «خراط ذهنیه لسور القرآن الکریم» از عبدالرحمن شیبانی و «الخارطة الذهنية للقرآن الکریم لتیسیر الفهم والحفظ» از مسعود احمد شایع و سایت ویکی شیعه نیز درون مایه‌ها برخی از

سوره‌ها را دسته‌بندی کرده است، راه‌گشای این قلم بوده و دسته‌بندی درون‌مایه‌های سوره‌ها برهمان بنیاد و پس از بررسی‌های همه‌جانبه، صورت گرفته است. شمار بازشناخته‌ای از آیات قرآن که دارای نام ویژه است، سوره نامیده می‌شود. «هر سوره با بسم‌الله الرحمن الرحیم آغاز می‌شود. قرآن روی هم رفته یک‌صد و چهارده سوره دارد که طبق ترتیب مصحف شریف، اول آن سوره حمد و پایانش سوره ناس است. اگرچه سوره توبه، چون به سرانجام رساندن حجّت و پیام تند به مشرکین است، بسم‌الله ندارد، ولی در سوره نمل در آیه ۳۰ به‌عنوان سرآغاز نامه سلیمان نبی، بسم‌الله الرحمن الرحیم آمده است. برآیند اینکه این دسته‌واژه‌ها در تمام قرآن یک‌صد و چهارده بار تکرار شده است». (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۲: ۲۲) بقره با دو صد و هشتادوشش آیه پر آیه‌ترین و کوثر با سه آیه، کم آیه‌ترین سوره قرآن است. (حلبی، بی‌تا: ۱۰۵)

ترتیب فعلی سوره‌ها در قرآن در زمان خلیفه سوم عثمان توسط کمیته‌ای صورت گرفته است. این کمیته که متشکل از دانشمندان مهاجر و انصار بود، بر این اساس قرآن را مرتب کردند که سوره‌های پر آیه در صدر و سوره‌های کوچک در اخیر قرآن جابجا شد» (رامیار، ۱۳۶۹: ۵۹۸؛ مجموعه من الاساتذه والعلماء المتخصصین، ۱۴۲۳، ۱: ۲۲۴)

هرچند نظری دیگری نیز در این رابطه وجود دارد ازجمله برخی معتقدند که «ترتیب سوره‌ها همگی توقیفی بوده و ترتیب آن مانند ترتیب آیه‌ها منوط و وابسته به تعلیم رسول خدا بوده است، سوره‌ای در جایی مگر به فرمان او قرار نگرفته است. طرفداران این عقیده استدلال کرده‌اند به اینکه صحابه بر مصحف عثمان اجماع کردند و کسی از آنان با آن مخالفت نکرده‌اند، اجماع آن‌ها خود دلیل بر توقیفی بودن مسئله است. چه اگر مسئله اجتهادی بود اختلاف نظر پیش می‌آمد، به این آسانی‌ها از آن تمکین نمی‌کردند و از ترتیب خود چشم نمی‌پوشیدند، آن را تسلیم نمی‌ساختند و بر مصحف عثمان اتفاق نمی‌نمودند». (رامیار، ۱۳۶۹: ۵۹۹)

در رابطه به ترتیب نزول سوره‌های قرآن روایت‌های مختلف وجود دارد. طبق دیدگاه

معروف، آیات یک تا پنج سوره اقرء، اولین و سوره نصر، آخرین سوره است که به پیامبر نازل شده است. هرچند آیاتی از قرآن پس از سوره نصر نیز نازل شده است؛ مانند آیه اکمال دین از سوره مائده» (رامیار، ۱۳۶۹: ۵۶۳) و آیه دو صد و هشتاد یک سوره بقره و غیره. (رادمنش، ۱۳۷۴: ۱۰۵-۱۰۶) صد و چهارده سوره قرآن در حقیقت صد و چهارده بخش یا فصل است که با بسم الله از سوره دیگر جدا شده و مجموعه آیات را در خود جای داده است. هر کدام از سوره‌ها، محتویات متفاوتی دراد. از آنجا که فهم سبک قرآن، مستلزم تلاش و مطالعات بیشتر است. در این نوشتار تلاش شده که درون مایه‌های عده‌ای از سوره‌ها را دسته‌بندی و برای استخراج موضوعی به مخاطبان عرضه کند. از آنجا که این مقاله، گنجایش بیان محتویات همه سوره‌ها را نداشت، در ذیل به بیان محتویات سوره‌های فاتحه الی توبه پرداخته شده است.

۱. سوره فاتحه

سوره فاتحه در مکه نازل شده، اولین سوره درج شده در قرآن و دارای اهمیت بزرگ و فضایل بسیار است. «فاتحه رکنی از ارکان نماز است که بدون قرائت آن، ادای نماز صحیح نیست. در این سوره توسل به خداوند با حمد، ثنا و تمجید آغاز شده، با توسل به عبودیت و توحید او ادامه یافته و سپس مهم‌ترین مطلب و موفق‌ترین آرزو که درخواست هدایت است، ذکر شده است. در این سوره توحید سه‌گانه ربوبیت، الوهیت و توحید اسماء و صفات تذکر داده شده است». (ابن قیم الجوزیه، ۱۴۱۶، ۱: ۳۱)

«ترتیب و تناسب آیات در این سوره به بهترین وجه ممکن صورت گرفته است. ترتیبی که موقف یک بنده بی‌ارزش را در مقابل مولای کریم و با عظمتش نشان می‌دهد که در حال تضرع و طلب ترحم است و از او می‌خواهد که وی را به راه مستقیم، هدایت کند. سوره حمد، از سه بخش تشکیل شده که هر بخش آن مقدمه‌ای برای بخش بعدی است. در این سوره، ادب بنده‌ای که در پیشگاه مولای خود قرار گرفته باشد، به شکل بسیار عالی نشان داده می‌شود. مراحل آن را با تائنی و وقار

طی می‌کند، این‌گونه است که اول او را تمجید می‌نماید، سپس توجه کامل خود را به وی معطوف می‌کند. در مرحله آخر، خواسته‌های خود را مطرح می‌کند. در مرحله تقاضا و عرضه نیاز، از یک اسلوب و قالب بسیار لطیف، کلام را از غیبت به خطاب متوجه می‌کند، گویی که در حجاب بسیار تاریکی بود که یک‌باره آن را از چهره مولای خود برکند، اربابی که با انعام نعمات پی‌درپی و مستمر خود، وی را مورد تفضّل و لطف خویش قرار داده و سپس در پیشگاه باعظمت وی حضور می‌یابد». (معرفت، ۱۳۷۳: ۳۸)

وقتی عبد، با حضور قلب و نفس بیدار متوجه حضرت احدیت شد و احساس کرد که در پیشگاه او قرار گرفته، با این توجه الحمدلله می‌گوید؛ یعنی نعتی که بر انحصار حمد در ذات حقّ دلالت دارد، می‌بیند که نفس به‌سوی او متمایل شده است. با شروع به حمد و طرح رب‌العالمین که دلالت مالکیت بر همه عالمیان دارد، دانسته می‌شود که هیچ‌کسی توانایی بیرون رفتن از حکومت او را ندارد. در این حالت انگیزه بشر نسبت به او قدرت می‌گیرد تا منتقل به الرحمن الرحیم می‌گردد که خود بیانگر این است که تمام نعمت‌ها، تنها از جانب ذات ربوبی است. مالکِ یوم الدّین، دلالت دارد به اینکه پادشاهی روز قیامت، فقط از آن او است. لذا توجه بیشتری بدان مبذول داشته و خطاب مستقیم و مخصوص خود را در نهایت خضوع و استعانت، متوجه او ساخته و «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» می‌گوید. این دو جمله، کمال انقطاع از غیر و رو آوردن به محبوب حقیقی است. با تکرار کلمه صراط در آیه هفتم صراط الذین انعمت علیهم تأکید خویش پیرامون رسیدن به صراط حق را بازگو می‌کند؛ صراطی که مرتبط به افراد نیکوکار است، صراط کسانی که از نعمت خداوند برخوردار شده و از غضب الهی دور بوده‌اند». (ر.ک. الزمخشری، ۱۴۰۷، ۱: ۱۴-۱۶)

۲. سوره بقره

سوره بقره «از سوره‌های مدنی، بلندترین سوره و اولین سوره نازل شده است که در طی چند سال، تکمیل شده و در خلال و ظرف نزول آن، آیات و سوره‌های دیگری نیز نازل گشته است. این سوره علی‌رغم طولانی بودنش، از اسلوب واحد برخوردار است؛ مقدمه کلی، دعوت همگانی مکلفین عالم و سرانجام، احکامی در زمینه‌های مختلف، تشریع شده است. مقدمه شامل بیست آیه اول، دعوت در حدود صد و بیست و چهار آیه و تشریع که خاتمه سوره است نیز از صد و چهل و دو آیه تشکیل شده است».

(ر.ک. معرفت، ۱۳۷۳: ۴۰) «در این سوره محتویاتی چون انواع انسان‌ها در ارتباط با عبادت، بندگی و اهمیت آن، استجابات، حقیقت و بندگی، وسعت عبادت در مراحل مختلف زندگی، تعظیم اساس بندگی در این سوره به کار گرفته شده است. این سوره به این علت بقره نامیده شده که داستان گاو بنی اسرائیل (بقره) در چهار آیه ۶۷-۷۰ این سوره ذکر شده است». (مجموعه من الاساتذة والعلماء المتخصصین، ۱۴۲۳، ۱: ۲۲۱)

از آنجا که این سوره به تدریج و به طور «متفرق نازل شده، نمی‌توان غرض واحدی که مورد نظر همه آیاتش باشد در آن یافت، تنها می‌توان گفت: که قسمت عمده آن از یک غرض واحد و چشم‌گیر خبر می‌دهد و آن عبارت است از بیان این که عبادت حقیقی خدا به این است که بنده او به تمامی کتاب‌هایی او ایمان داشته باشد، میان کتاب‌های آسمانی و رسولان الهی فرقی نگذارد. در این سوره علاوه بر بیان حقیقت نامبرده، کفار و منافقین، تخطئه و اهل کتاب ملامت شده‌اند که چرا میان ادیان آسمانی و رسولان الهی فرق گذاشتند و در هر فرازی به مناسبت عده‌ای از احکام از قبیل برگشتن قبله از بیت المقدس به سوی کعبه و احکام حج، ارث، روزه و غیر آن را بیان نموده، به فرازی دیگر پرداخته است». (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱: ۶۹)

موضوع سوره بقره و چگونگی روش جانشینی:

آیات ۱ تا ۲۰، تقسیمات انسانها بر اساس عبادت. ۲۱ تا ۳۹ اهمیت بندگی. ۴۰ تا ۱۵۲ استجابات و حقیقت بندگی. ۱۲۴ تا ۱۵۷ تا ۱۵۳ شمولیت عبادت در زندگی. ۲۵۴ تا ۲۸۶ تنظیم اساس بندگی.

۳. سوره آل عمران

در این سوره از آیه سی و پنج تا پنجاه و پنج در مورد حضرت مریم و عیسی^(ع) صحبت شده و اسمی از حضرت موسی^(ع) و یهود نیامده است. این سوره به همین دلیل، به نام سوره آل عمران نامیده شده است. «منظور از عمران در این سوره پدر حضرت مریم است. داستان خانواده عمران، مادر مریم و مظاهر قدرت خداوند برای تولد مریم و فرزندش حضرت عیسی^(ع) در آن تذکر آمده و بیان شده که عیسی^(ع) دارای خانواده است، نمی‌تواند اله باشد. این سوره به بیان توحید برای اثبات وحدانیت خداوند متمرکز است، درحالی‌که سوره بقره، سخنانی درباره یهودیت و اظهار مکر و دروغ آنان بر خداوند تمرکز کرده بود و سوره آل عمران سخنانی درباره مسیحیان و بیان دروغ‌های آنان درباره خداوند که دارای زن و فرزند است تمرکز کرده است».

(الشایع، ۲۰۱۴: ۹۵) سوره آل عمران مدنی و تعداد آیات آن ۲۰۰ آیه است.

سوره آل عمران، «مؤمنان را به توحید کلمه دعوت کرده تا خود را برای مقابله با دشمنان آماده سازند، باید در مقابل ناملایماتی صبر کنند؛ زیرا موقعیتی بس خطرناک دارند. دشمنان مشغول جمع‌آوری نیرو هستند و در خاموش کردن نور توحید، متحد شده‌اند. این احتمال می‌رود که سوره آل عمران یک‌باره نازل شده باشد؛ زیرا آیاتش ظهوری روشن در به‌هم‌پیوستگی و انسجام دارد. این احتمال نیز می‌رود که این سوره وقتی نازل شده که دعوت پیامبر^(ص) تا حدودی جاافتاده بود؛ زیرا درآیات این سوره سخنی از جنگ احد، واقعه مباحله با نصارای نجران، یادی از کار یهود و تحریکات مشرکان دیده می‌شود. مسلمانان را به صبر می‌خواند و دستور می‌دهد تا یکدیگر را به صبر سفارش کنند، در کنار همدیگر قرارگرفته متحد شوند. موارد فوق مؤید این معنا است که سوره یادشده در روزگاری نازل شده که مسلمانان، مبتلا به دفاع از حوزه دین بودند». (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ۳: ۴)

شماره ۳		ملتی	
۱۲۰-۱ ثبات فکری در مواجهه با افکار خارجی		۲۰۰-۱۲۱ چگونه ثبات باطنی	
۶-۱ توحید و قدرت خداوند	۲۱-۲۵ مقاله انبیا و طبیعت اهل کتاب	۵۹-۳۳ مریم داستان	۹۱-۶۰ اهل کتاب
۹-۷ تقسیمات مردم و سرنوشت مومنان	۲۶-۲۷ نمایش همه چیز قدرت خداوند بر	۳۳-۳۷ مریم داستان	۶۴-۶ مسیحی‌های نجران
۱۷-۱۰ به گرایش‌ها و سرانجام کافران	۲۸-۳۰ حکم دوستی با کفار	۴۰-۴۱ داستان ذکریا	۶۵-۸۵ نقد صفات اهل کتاب
۲۰-۱۸ وحدانیت خداوند و اقامه حجت	۳۱-۳۲ نتیجه دوستی با خداوند	۴۲-۴۸ بشارت به ولادت عیسی	۸۶-۹۱ نویدی از هدایت گمراهان انواع کفار و جزای آنان
		۴۹-۵۹ داستان عیسی	
			۱۱۰-۱۱۱ توصیف‌هایی به مومنان
			۱۲۰-۱۱۱ احوال اهل کتاب و جزای کافران
			۱۰۰-۱۱۰ توصیف‌هایی به مومنان
			۱۵۹-۱۶۴ صفات پیامبر
			۱۸۷-۱۸۸ صفات اهل کتاب
			۱۸۹-۱۹۰ وحدانیت و قدرت خداوند
			۱۹۱-۱۹۵ خصوصیات صاحبان خرد
			۱۹۶-۱۹۷ عواقب کافران و لزوم دوری از آنان
			۱۹۸-۲۰۰ پاداش متقین
			۱۲۱-۱۲۹ غزوه بدر و احد
			۱۳۰-۱۴۱ الزامات مومنان و آزمایش آنان
			۱۴۲-۱۵۶ خطاب به مومنان و بیان علت هزیمت آنان در احد
			۱۵۷-۱۵۸ ترغیب به جهاد
			۱۶۴-۱۵۹ صفات پیامبر
			۱۶۵-۱۷۴ دلیل هزیمت مسلمانان در احد و منزلت شهدا
			۱۷۵-۱۷۹ دوری چسبن از شیطان و دوستان او
			۱۸۰-۱۸۴ پخل یهود و عواقب پخل
			۱۸۵-۱۸۶ فتنای دنیا و فضل صبر
			۱۸۷-۱۸۸ صفات اهل کتاب
			۱۸۹-۱۹۰ وحدانیت و قدرت خداوند
			۱۹۱-۱۹۵ خصوصیات صاحبان خرد
			۱۹۶-۱۹۷ عواقب کافران و لزوم دوری از آنان
			۱۹۸-۲۰۰ پاداش متقین

۴. سوره نساء

سوره نساء در مدینه نازل شده و دارای ۱۷۶ آیه است. «این سوره به علت احکام مرتبط با بانوان، نساء نامیده شده است». (خامه گر، ۱۳۸۶: ۱۲۷) سوره نساء در ترتیب مصحف، چهارمین سوره و «در ترتیب نزول نود و دومین سوره قرآن است. طوری که از اولین آیه این سوره برمی آید، سوره نساء در مقام بیان احکام ارث و زناشویی است. در خلال آیاتش اموری دیگر نیز ذکر شده، نظیر احکامی از نماز، جهاد، شهادت، تجارت و غیره و مختصری هم درباره اهل کتاب سخن رفته است. مضامین آیات این سوره بیان می دارد که این سوره در مدینه و بعد از هجرت نازل شده و از ظاهر آن‌ها برمی آید که یک باره نازل نشده است». (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۴: ۲۱۳)

سوره نساء در حالی نازل شد که «امنیت داخلی و خارجی نظام اسلامی سخت در معرض تهدید و دشمنانش به گونه ای درصدد لطمه زدن به آن بودند. این قرائن برخی از مفسران را به این نتیجه رسانده است که سوره نساء دو هدف اساسی را دنبال می کند: یکی استقرار امنیت عمومی برای خانواده و جامعه و دوم استقرار امنیت خارجی برای امت اسلامی و نظام دینی. این اغراض در یک محور اصلی یعنی استقرار امنیت در جامعه خلاصه می شوند. در انتها با تأکید بر حقانیت رسالت حضرت محمد، (ص) اهل کتاب را به اعتدال در رأی و قول فرامی خواند و سرانجام سوره با همان آهنگی که آغاز شده بود، به پایان می رسد و چند نکته از حقوق خانواده و ارث را گوشزد می کند». (خامه گر، ۱۳۸۶: ۱۴۲)

مدنی	شماره ۴						
۱۷۶-۱۳۷ پادشاه مردم	۱۰۴-۶۰ تضمین حقوق مستضعفان	۱۳۶-۱۰۵ امر به عدالت	۱۰۴-۶۰	۵۹-۳۴ عدالت	۳۳-۱۹ حقوق	۱۸-۱۳ ثواب و کیفر	۱۲-۱ انواع ضعفاء، تشویق به نیکی به آنان و میراث
۱۴۹-۱۳۷ منافقان و نهی از سخن زشت یا صدای بلند گفتن	۶۸-۶۰ منافقان دشمنی و جایگاه	۱۱۳-۱۰۵ امر به عدالت و معامله خائنان	۶۸-۶۰	۳۶-۳۴ احکام خانواده	۲۵-۱۹ حقوق زنان	۱۴-۱۳ ثواب فرمانبرداران و کیفر سرکشان	۱ اصل انسانی واحد
۱۵۲-۱۵۰ جزای کافران اعمال و	۷۰-۶۹ منزلت و ثواب فرمانبرداران	۱۲۱-۱۱۴ لغزش زبان و خطر شرک و شیطان	۷۰-۶۹	۴۲-۳۷ ممنت بخیل، ریا کار و وعد وعید خداوند	۲۸-۱۶ نعمت های خداوند	۱۸-۱۵ کیفر زنا و انواع توبه	۶-۳ ایام، تعدد زوجات و مهریه
۱۶۲-۱۵۳ اسرائیل	۸۴-۷۱ قواعد جهاد و موقف منافقان در آن	۱۲۶-۱۲۲ پادشاه عمل صالح	۸۴-۷۱	۴۳ شروط نماز	۳۰-۲۹ حرمت نفس و اموال مسلمانان		۱۲-۷ میراث و مال یتیم
۱۷۵-۱۷۴ ثواب هدایت شده ها	۸۶-۸۵ شفاعت نیک و بد و جواب تجیت	۱۳۰-۱۲۷ زن و خانواده	۸۶-۸۵	۵۷-۴۴ قباحات های یهود، ثواب و کیفر	۳۳-۳۱ دوری از گناهان کبیره و نهی از تمتی به داشتن دانشه های دیگران		
۱۷۶ میراث برادران و خواهران	۹۱-۸۷ چگونگی معامله منافقان	۱۳۶-۱۳۱ اتوجید خدا و امر به عدالت و ایمان	۹۱-۸۷	۵۸-۵۱ حکم به عدالت ادای امانت و			
	۹۳-۹۲ قتل خطا و عمد			۱۰۰-۹۴ تشویق به جهاد و قصص مجاهدین	۱۰۴-۱۰۱ نماز قصر و نماز خوف		

۵. سوره مائده

مائده در ترتیب فعلی پنجمین سوره و از سوره‌های مدنی قرآن است. «این سوره به سبب آنکه از مائده آسمانی و نزول آن به درخواست حواریون حضرت عیسی^(ع) سخن گفته، مائده نام گرفته است. در سوره مائده احکام بسیاری بیان شده از جمله، رد تثلیث مسیحیت، قیامت، معاد، وفای به عهد، عدالت اجتماعی، عدالت شاهد، حرمت کشتن انسان‌ها، احکام وضو و تیمم آمده است. از وقایع تاریخی که در این سوره درباره آن‌ها سخن گفته شده، سرگذشت بنی اسرائیل، داستان هابیل و قابیل، رسالت حضرت عیسی و معجزات اوست. در سوره مائده سلسله‌ای از معارف و عقاید اسلامی، احکام و وظایف دینی مطرح شده است. مسائل مربوط به قیامت و رستاخیز، مسئله وفای به عهد، عدالت اجتماعی، حکم قتل، احکام غذاهای حلال، احکام وضو و تیمم و قصاص و دزدی و احکام فرد مُحَرَّم از مباحث مطرح در این سوره است». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۴: ۲۴۱)

به گفته علامه طباطبایی «هدف کلی این سوره، دعوت به وفای به عهد و پایداری در پیمان‌ها است. از این سوره دانسته می‌شود که عادت الهی بر این است که بر کسانی که تقوا پیشه می‌کنند و به مردم احسان می‌کنند، رحمت کند و آسان گیرد و بر کسانی که در پیمان‌شان با امام خویش گردنکشی می‌کنند، سخت گیرد». (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۵: ۲۵۶)

شماره ۵		مدنی	
۴۰-۱ حفظ دین، آبرو، جان و مال	۴۱-۸۶ نهی از دوستی با کفار	۸۷-۱۰۸ آیات احکام	۱۰۹-۱۲۰ برگشت پیمان ها در روز قیامت و داستان سفره آسمانی
۶-۱ وفای به عهد و بیان حلال، حرام و طهارت	۴۱-۴۳ دلداری پیامبر در ارتباط آنچه که یهود و منافقان انجام میدادند	۸۷-۸۸ نهی از تحریم حلال خداوند	۱۰۹ سوال از پیامبران در روز قیامت که مردم با دعوت آنها چه کردند
۱۱-۷ تذکر نعمت، عهد و امر به عدالت	۴۴-۵۰ کتاب های آسمانی و وجوب حکم به آنچه خدا فرستاده است	۸۹ حکم قسم	۱۱۰-۱۱۵ معجزه عیسی و داستان سفره آسمانی
۱۲-۱۹ احوال اهل کتاب یاد آوری پیامبر و قرآن به آنان	۵۱-۵۸ تحریم دوستی مومنان و لزوم دوستی پیامبر	۹۰-۱۰۰ تحریم شراب، قمار و صید در حال احرام	۱۱۶-۱۱۹ گفتگوی خداوند با عیسی و جزای صادقان
۲۰-۲۶ موقف اهل کتاب با موسی	۵۹-۷۶ زشتی های اهل کتاب و شرک مسیحی ها	۱۰۱-۱۰۵ نقد جاهلان و ارشاد مومنان	۱۲۰ دلایل قدرت خداوند
۲۷-۳۱ داستان هابیل و قابیل	۷۷-۸۶ نهی اهل کتاب از غلو و بیان اندازه دشمنی آنها با اسلام	۱۰۶-۱۰۸ وصیت در زمان مرگ	

۶. سوره انعام

سوره انعام «مکی است و به دلایل تاریخی قبل از هجرت نازل شده است. می‌توان دریافت که باید موضوع اصلی آن یکی از مباحث اعتقادی باشد هرچند که این سوره مشتمل بر برخی از وظایف شرعی و محرمات دینی نیز هست. هدف اصلی سوره تثبیت و تأیید عقاید بنیادی سه‌گانه توحید، نبوت و معاد است که مفسران نیز به نحوی هدف و غرض این سوره مکی را در چارچوب مسائل اعتقادی ارزیابی کرده‌اند. هنگامی که با استمداد از ویژگی مکی یا مدنی بودن سوره دامنه موضوع آن محدود شده است، طبیعی است در این حالت که کشف و تعیین غرض آن از سهولت بیشتری برخوردار باشد». (خامه گر، ۱۳۸۶: ۱۵۵) غرض کلی این سوره «همان توحید است، البته توحید به معنای اعم و اینکه اجمالاً پروردگار تمام عالمیان است. از او است ابتدای هر چیز و به‌سوی او است بازگشت و انتهای هر چیز، پروردگاری که به‌منظور بشارت بندگان و انداز آنان پیغمبرانی فرستاد و در نتیجه بندگان مربوطش به‌سوی دین او هدایت شدند». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷:۵)

دسته‌بندی نموداری درون‌مایه سوره‌های قرآن از فاتحه تا توبه

موضوع سوره انعام: اقامه دلیل بر کفار و تقریر عقیده				
مکی	شماره ۶			
۱۳۶-۱۶۵ راهنمایی پیامبر و مومنان	۹۱-۱۳۵ روایتی و تهدید مشرکان و پادشاه آخرت	۱-۹۰ قدرت خداوند در هستی		
۱۲۶-۱۴۴ شرح جاهلیت، گمراهی‌های آنان، نعمت‌های خداوند و وجوب زکات	۱۱۲-۱۱۷ راهنمایی پیامبر در تعامل با مشرکان	۴۰-۴۷ گفتگو با مشرکین قریش و آرایه دلایلی از قدرت خداوند	۱-۳ حمد خداوند و نشانه‌های او در ابداع خلق	
۱۴۵-۱۵۳ بیان حلال و حرام و وصایایی ده گانه قرآنی.	۱۱۸-۱۲۱ تشریع ذبیح و تحریم ذبیح بغیر نام الله	۴۸-۶۰ راهنمایی پیامبر در امور دعوت	۴-۱۱ اعراض مشرکان از آیات حق، جدال و علاقت آنان	
۱۱۵۴-۱۵۸ شریعت موسی، امر به پیروی از شریعت محمد و کیفر کسی که مخالفت کند	۱۲۲-۱۲۷ عواقب کار مومنان و کافران	۶۸-۷۳ نهی از نشستن با استهزا کنندگان و بیان روش مومنان	۱۲-۱۹ آرایه دلایل وحدانیت خدا و زنده شدن پس از مرگ	
۱۵۹-۱۶۵ بر حذر داشتن از ایجاد تفرقه در دین و بیان جزای اعمال در آخرت	۱۲۸-۱۳۱ آخرین و فرجام سرکشان جنی و انسی	۷۴-۸۳ گفتگوی ابراهیم با مردمش و اقامه دلیل بر آنان	۲۰-۳۲ موضع کافران در برابر آیات خداوند، کتاب‌های آسمانی و پشیمانی آنان در آخرت	
	۱۳۲-۱۳۵ تفاوت مراتب مردم در آخرت بر حسب اعمال آنان	۸۴-۹۰ راهنمایی انبیا و امر به اقتدا کردن به آنان	۳۳-۳۹ دلداری پیامبر و بیان قدرت خداوند	

۷. سوره اعراف

نام این سوره به دلیل سخن از اعراف و اصحاب آن در روز قیامت گرفته شده است. واژه اعراف دو بار در قرآن کریم در آیات ۴۶ و ۴۸ این سوره ذکر شده است. «سوره اعراف جزو سوره‌های مکی و در ترتیب نزول، سی و نهمین سوره‌ای است که بر پیامبر^(ص) نازل شده است. با توجه به وضع محیطی مکه، این سوره بیشتر ناظر به بحث از مبدأ و معاد، اثبات توحید، دادگاه رستاخیز، مبارزه با شرک و تثبیت مقام و موقعیت انسان در جهان آفرینش است. هدف آن را تقویت عقیده و مبانی ایمان در مسلمانان می‌دانند. سوره اعراف به پیمان‌هایی که خدا از انسان‌ها در مسیر هدایت و صلاح گرفته، از جمله در عالم ذر اشاره می‌کند و برای نشان دادن شکست و ناکامی اقوامی که از مسیر توحید منحرف شده‌اند، به سرگذشت اقوام پیشین و برخی انبیای گذشته می‌پردازد. مأمور ساختن پیامبر اسلام به انذار و فرمان به سیره حسنه و رفتار ملایم برای نفوذ سخنش در دل‌ها از دیگر موضوعات مندرج در این سوره است. نزول سوره اعراف را در سخت‌ترین شرایط مسلمانان در مکه و در دوران محاصره اقتصادی در شعب ابی طالب می‌دانند». (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۸: ۴) «محور اساسی سوره اعراف انذار و هشدار است که خطاکاران را بیمناک می‌سازد؛ یعنی کسانی را بیم می‌دهد که با غیر خدا پیمان دوستی می‌بندند، غیر خدا را به سرپرستی خویش برمی‌گزینند، آیات الهی را تکذیب می‌کنند و از طاعت الهی استکبار می‌ورزند. خدا را به دست فراموشی می‌سپارند، نعمت‌های او را سپاس نمی‌دارند. خدا اینان را به سقوط و نابودی در دنیا و عذاب آخرت تهدید می‌کند». (خامنه‌گر، ۱۳۸۶: ۲۶۱)

۸. سوره انفال

سوره انفال مدنی است و گفته شده در سال دوم هجرت پس از غزوه بدر نازل شده است. «انفال به معنای اموالی است که خاص رسول خدا^(ص) و پس از آن حضرت، در اختیار امام است که شامل فیء، زمین موات، بیابان‌های لم یزرع، کناره دریا، رئوس جبال، نیزار، جنگل، میان دره، غنائم برجسته جنگ، قطاع الملوک، غنائم جنگ‌های بدون اجازه امام، ارث بلا وارث، معادن در زمین غیر ملک و دهکده‌هایی

مکی		موضوع سوره اعراف: سنت مبارزه بین ایمان و کفر		شماره ۷	
۱۷۲-۱۷۹ پیمان گرفتن از بنی اسرائیل و داستان بلعم باعورا	۱۰۳-۱۷۱ داستان موسی	۵۹-۱۰۲ داستان انبیاء	۱-۹ ضرورت پیروی از قرآن و سنت خداوند در امت ظالم		
۱۸۰-۱۸۸ دعا با اسمای حسنی و حقایق راهنمایی الهی	۱۰۳-۱۲۶ گفتگو موسی با فرعون و ایمان ساحران	۵۹-۶۴ داستان نوح	۱۰-۲۷ داستان آدم و شیطان و برحذر داشتن بنی آدم از شیطان		
۱۸۹=۱۹۸ طبیعت مشرکان، نقد آنان و بطلان عبادت غیر از خداوند	۱۲۷-۱۲۹ تشویق فرعون به آزار بنی اسرائیل و ترس آنان از فرعون	۶۵-۷۲ داستان هود	۲۸-۳۴ حذر از تقلید کوران، امر به ثبات و استقامت		
۱۹۹-۲۰۶ توجیه اخلاقی نیک و صفات مومنان	۱۳۰-۱۳۶ هلاکت فرعون و قومش بعد از نقض پیمان و کفران نعمت	۷۳-۷۹ داستان صالح	۳۵-۴۵ ارسال پیامبران، عاقبت تکذیب و پاداش مومنان		
	۱۳۷-۱۴۱ جهالت قوم موسی پس از نجات	۸۰-۸۴ داستان لوط	۴۶-۵۳ اصحاب اعراف و گفتگوی بهشتیان و دوزخیان		
	۱۴۲-۱۴۵ میقات موسی با پروندگان و نزول تورات	۸۵-۹۳ داستان شعیب	۵۴-۵۸ مظاهر قدرت خداوند		
	۱۴۶-۱۷۱ انحراف بنی اسرائیل، پرستش گوساله و موقف موسی در مقابل آن	۹۴-۱۰۲ سنت خداوند بر دروغ گویان			

که خراب شده و اهالی اش کوچ کرده‌اند». (حریری، ۱۳۸۴: ۶۸)

انفال از نظر لغت، جمع نفل است و «واژه نفل، در سال‌های نخستین ظهور اسلام شناخته شده بود؛ اما در طی قرن‌های بعد، با غلبه کاربرد اصطلاحی آن، معنای لغوی اش به فراموشی سپرده شد. برخی معنای آن را غنیمت، بخشش یا زیادی بیان کرده‌اند». (ابن منظور، ۱۴۱۴، ذیل واژه نفل) برخی نیز معنای اصلی را «زیادی دانسته و معانی دیگر را به آن بازگردانده‌اند». (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۲۴) معنای اصطلاحی انفال در «اصطلاح فقهی غنائم و موهبت‌های منقول و غیرمنقولی از جانب خداوند برای حاکم اسلامی است. این اموال در جهت تقویت اسلام، مصالح مسلمین و امت اسلامی مصرف می‌شود». (مشکینی، ۱۴۱۹: ۹۳)

مبنای شکل‌گیری این اصطلاح در فقه اسلامی، آیه نخست سوره انفال است که در آن چنین آمده است: «از تو درباره انفال می‌پرسند؛ بگو انفال از آن خدا و رسول است». در مورد تفسیر این آیه و بیان حقیقت انفال بین مفسران و علمای اهل سنت، چندین نظر وجود دارد. مشهور میان اهل سنت این است که این آیه درباره تقسیم غنائم جنگ بدر نازل شده است». (النجدی، بی تا: ۵) این مطلب را افرادی چون «ابن عباس، عباد بن صامت، ابوایوب انصاری و برخی دیگر از صحابه نقل کرده‌اند و در مجامع روایی اهل سنت، از صحاح تا مسانید و تفاسیر و کتاب‌های سیره بازتاب یافته و ابوداود نیز آن را آورده است». (ابوداود، بی تا: ۳: ۷۷)

بر اساس این روایات، «انفال اموالی بوده که پیامبر^(ص) به عنوان جایزه برای برخی از یاران خود نهاده بود و با نزول آیه شریفه، نه اینکه اموال به مالکیت خدا و رسول درآمده باشد، بلکه حکم و اختیار مصرف این اموال در دست پیامبر^(ص) قرار گرفت؛ ایشان با این اختیار جدید، پس از بدر نیز همواره درباره لغو اعطای انفال اختیار داشت. برخی دیگر معتقدند، مفهوم انفال همان است که در آیه ۷ سوره حشر با تعبیر فیء بیان و آن را مختص خدا و رسول و نیز ذی‌القربی، یتیمان، مسکینان و در راه ماندگان دانسته است. این تفسیر از عطا بن ابی رباح و سُدی از شاگردان ابن عباس نقل شده است». (سیوطی، بی تا، ۸: ۱۰۳-۱۰۴)

مدنی	موضوع سوره انفال: غزوه بدر و عوامل نصرت الهی	شماره ۸
۶۱-۵۵ صفات کافران و منافقان و کیفیت معاملات آنان	۴۱ توزیع غنائم	۴-۱ حکم غنائم جنگی و صفات مومنان
۶۴-۶۲ خداوند بر رسولش کافی است و تشویق به جنگ با دشمنان دین	۴۲-۴۷ غزوه بدر و امر به ثبات قدم و عدم پراکندگی	۱۹-۵ داستان غزوه بدر
۷۱-۶۵ قضیه اسیری و اباحه غنائم جنگی	۴۸-۴۹ مکر شیطان و اتباعش	۲۰-۲۹ امر به اطاعت از پیامبر و برحذر داشتن از خیانت، عدم پیروی از پیامبر سببی از اسباب کیفر است
۷۵-۱۷۲ قدرت ارتباط دینی و تحذیر از دوستی با کفار	۵۰-۵۴ عذاب کافران و اینکه گناه باعث عذاب است	۳۰-۴۰ مکر دشمنان اسلام و کیفر آنان، فضیلت استغفار و اینکه او یکی از موانع عذاب است

۹. برائت یا توبه

«توبه در شرع ندامت از معاصی است و اسلام به توبه از گناهان کبیره و صغیره فرمان داده است». (حریری، ۱۳۸۴: ۱۰۵) سوره توبه «به نام برائت نیز معروف است؛ زیرا در اولین آیه این سوره، کلمه برائت از مشرکان به کار رفته است». (حلبی، ۱۳۷۴: ۱۰۵)

گاهی «سوره انفال و توبه را یک سوره به شمار آورده‌اند؛ زیرا سوره‌ها با بسم‌الله آغاز می‌یابد، ولی بین این دو سوره بسم‌الله وجود ندارد. البته علت عدم ذکر بسم‌الله در این سوره این است که چون این سوره اتمام حجّت و پیام تند به مشرکین است بدین جهت بسم‌الله در آن نیامده است. دلایل دیگری نیز برای عدم ذکر بسم‌الله و یکی شمردن دو سوره انفال و توبه ذکر شده است از جمله رامیار از قول ابن اشته نقل کرده است که عثمان فرمان داد که سوره‌های طولانی را پی‌درپی قرار دهند و سوره‌های انفال و توبه را جزء هفت سوره طولانی قراردادند، آن‌ها را با بسم‌الله الرحمن الرحیم از همدیگر جدا نکردند. وی طبق روایت دیگری که از مسند احمد ابن حنبل آورده است از ابن عباس روایت کرده است که از عثمان می‌پرسد چرا میان انفال و توبه بسمله ننهاده‌اند، عثمان پاسخ می‌دهد: چون رسول خدا بدرود زندگی گفت، جدایی این دو سوره برای ما روشن نشد». (رامیار، ۱۳۶۹: ۵۹۹)

«مفسرین در اینکه این آیات سوره مستقل است یا جزء سوره انفال، اختلاف کرده‌اند. روایت وارده از امامان شیعه در این باره نیز مختلف است، چیزی که هست از نظر صناعت آن دسته از روایات که دلالت دارد بر اینکه این آیات به سوره انفال ملحق‌اند، رجحان دارد و به نظر قوی می‌رسد. آیات این سوره دارای غرض واحدی نیست. بخش اول این سوره مربوط به بیزاری از کفار است، آیاتی از آن مسلمانان را به قتال تحریک می‌کند، عده‌ای متعرض حال کسانی است که از جنگ تخلف ورزیدند، آیاتی مربوط به دوستی و ولایت کفار است. آیاتی راجع به زکات است، همچنین مطالبی دیگر، لیکن می‌توان گفت قسمت معظم آن مربوط به قتال با کفار و منافقان است». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹: ۱۹۶)

مدنی	موضوع سوره توبه: رسوایی منافقان و موضوعات مشرکان				شماره ۹
۱۱۷-۱۱۹ توبه کسانی که از غزوه تبوک به علت اهمال بازمانده بودند	۶۱-۷۲ صفات و جزای مومنان و منافقان	۳۶-۳۶ بازپچه ساختن آنان توسط مشرکان	۲۳-۲۴ تحریم دوستی با کفار	۱-۶ بیزاری از پیمان با مشرکان و احکام معامله با آنان	
۱۲۰=۱۲۳ برتری اهل مدینه و فضل اهل علم	۷۳-۱۰۲ امر به جهاد و انواع منافقان و عذر آورندگان	۳۸-۴۱ امر به جهاد و یادآوری نصرت الهی	۲۵-۲۷ برتری بخشیدن خداوند به مومنان به علت نصرت	۷-۱۵ صفات مشرکان و معامله آنها با مومنان	
۱۲۴-۱۲۷ موقف مومنان و منافقان در ارتباط به نزول سوره	۱۰۳-۱۱۲ صدقه، توبه و تجارت پرسود	۴۲-۵۹ رسوایی منافقان	۲۸-۳۳ تحریم داخل شدن مشرکان در مسجد الحرام و مبارزه با آنان	۱۶-۱۹ تشویق به جهاد و ساختن مسجد	
۱۲۸-۱۲۹ صفات رسول اکرم	۱۱۳-۱۱۶ تحریم استغفار مشرکان	۶۰ در مورد زکات	۳۴-۳۵ زائدوزی علمای یهود و کیفر آنان	۲۰-۲۲ برتری و پاداش مجاهدان	

نتیجه‌گیری

در این نوشتار تلاش شد که محتویات سوره‌های قرآن بر مبنای نموداری نمایش داده شود. به این منظور با استفاده از تفاسیر و کتبی که به دسته‌بندی موضوعی محتویات سوره‌های قرآن پرداخته است، مراجعه شده که موارد ذیل به دست آمده است:

۱. سوره حمد به سه بخش عقیده، عبادت و روش زندگی و سوره بقره از نظر محتوایی به شش بخش متفاوت تقسیم شده است که هر بخش، زیرمجموعه‌های خود را دارد. این بخش‌ها عبارت است از بخش مقدماتی تحت عنوان تقسیمات انسان‌ها نسبت به عبادت خداوند، اهمیت بندگی، استجابات و حقیقت بندگی، شمولیت عبادت در زندگی و تعظیم اساس بندگی تقسیم شده است.
۲. سوره آل عمران در نخست به دو بخش ثبات فکری در مواجهه با افکار بیرونی و چگونگی ثبات باطنی تقسیم شده است که هر کدام نیز زیرمجموعه‌های خود را دارد. سوره نساء به بخش‌های انواع ضعف، تشویق به نیکی به آنان و میراث، ثواب و عقاب، حقوق، عدالت، مبارزه برای حقوق مستضعفان، وضعیت و پاداش مردم تقسیم شده است.
۳. سوره‌های مائده، انعام و اعراف نیز هر کدام به بخش‌های حفظ دین و آبرو و جان و مال، نهی از دوستی با کفار، آیات احکام و برگشت پیمان‌ها در روز قیامت و داستان سفره آسمانی و قدرت خداوند در هستی، رویاروی و تهدید مشرکان و پاداش آخرت، راهنمایی پیامبران و مؤمنان، ضرورت پیروی از قرآن، داستان انبیاء، پیمان گرفتن از بنی اسرائیل و داستان بلعم باعورا تقسیم شده است.
۴. سوره‌های توبه و انفال که به باور برخی‌ها هر دو یک سوره است، محتوای همچون حکم غنائم جنگی، صفات کافران، مؤمنان و منافقان، بیزاری از پیمان با مشرکان، تحریم دوستی با کفار، ماهای حرام، صفات و جزای مؤمنان و منافقان، توبه کسانی که از غزوه تبوک بازمانده بودند را شامل است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابو داود، سلیمان بن اشعث (بی تا)، سنن ابی داود، (محقق: محمد محی الدین عبدالحمید)، بیروت: مکتبه العصریه.
۲. ابن قیم الجوزیه، محمد بن ابی بکر، (۱۴۲۳ق)، مدارج السالکین بین منازل ایاک نعبد و ایاک نستعین، (محقق: المعتصم بالله بغدادی)، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، (محقق: جلال الدین میردامادی)، بیروت: دارالصادر.
۴. حریری، محمدیوسف، (۱۳۸۴ ش)، فرهنگ اصطلاحات قرآنی، قم: نشر هجرت.
۵. جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۲ ش)، آشنایی با علوم قرآن، تهران: امیرکبیر.
۶. حلبی، علی اصغر، (۱۳۷۴ ش)، آشنایی با علوم قرآن، تهران: اساطیر.
۷. خامه گر، محمد، (۱۳۸۶ ش)، ساختار هندسی سوره های قرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۸. رادمنش، سید محمد، (۱۳۷۴ ش)، آشنایی با علوم قرآنی، تهران: علوم نوین: جامی.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، مفردات الفاظ قرآن، (محقق: داودی، صفوان عدنان)، بیروت - دمشق: دار القلم - دار الشامیه.
۱۰. رامیار، محمود، (۱۳۶۹ ش)، تاریخ قرآن، تهران: امیرکبیر.
۱۱. الزمخشری، جار الله ابوالقاسم محمود، (۱۴۰۷ ق)، الکشاف عن حقایق و غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العربی.
۱۲. السیوطی، عبدالرحمن، (بی تا)، الدر المنثور، بیروت: دارالفکر.
۱۳. الشایع، سعود احمد شایع، (۲۰۱۴م)، الخارطه الذهنیه للقرآن الکریم لتیسیر الفهم و الحفظ، الکویت: آفاق للنشر والتوزیع.

۱۴. طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۷۴ش)، *تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن*، «ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی»، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. مجموعه من الاساتذه والعلماء المتخصصین، (۱۴۲۳ق)، *الموسوعة القرآنیة المتخصصة*، قاهره: المجلس الاعلی بشئون الاسلامیه.
۱۶. معرفت، محمدهادی؛ مولایی نیا، عزت‌الله، (۱۳۷۳ش)، *تناسب آیات*، قم: بنیاد معارف اسلامی.
۱۷. مشکینی، علی، (۱۴۱۹ق)، *مصطلحات الفقه*، قم: انتشارات الهادی.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۴ش) *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. النجدی، محمد بن عبدالوهاب، (بی تا)، *مختصر تفسیر سوره انفال*، (محقق: ناصر بن سعد الرشید)، ریاض: جامعه امام محمد بن سعود.